

Hitel és hit

• Humaniorák •

Hitel és hit

Tanulmányok Halmos Károly tiszteletére

Szerkesztette:

BOLGÁR DÁNIEL • KOLOH GÁBOR • KULCSÁR BEÁTA

L'Harmattan
2022

A kötet alapját a *Költség és költészet. Konferencia a 65 éves Halmos Károly tiszteletére* című konferencia előadásai képezték.

Időpont: 2020. február 28.

Helyszín: Budapest, ELTE BTK Történeti Intézet Szekfű Gyula Könyvtára

Rendező: ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.

A kötet az ELTE BTK Tématerületi Kiválósági Pályázat, Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció kutatócsoport támogatásával készült.

A borítón lévő kép a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona.

© Szerzők, Szerkesztők, 2022

© L'Harmattan Kiadó, 2022

ISBN 978-963-414-903-3

ISSN 2732-1959

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója.

A kötet megrendelhető, illetve kedvezménnyel megvásárolható:

L'Harmattan Könyvesbolt

1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.

Tel.: +36-1-267-5979

www.harmattan.hu

TARTALOM

Szívós Erika: Előszó	9
----------------------------	---

HISTORIOGRÁFIA

Kövér György: Egy diszkrét Pach-revizió	15
Madarász Aladár: Posztót borért. Töredékek egy „nem triviális, de igaz” közgazdasági doktrína történetéből (Divatjamúlt tantörténet)	27
Diószegi-Szöcs Máté: Korszerűtlen történelem. Történelemoktatás a középiskolában	61

GAZDASÁGTÖRTÉNET

Kovács Kristóf Lajos: Egy tizenkilencedik századi öltönyvarrónő vallomása Szandrovits Rozália és a nők váltóképesége 1869-ben	71
Somorjai Szabolcs: A nyomdász, könyves és lapkiadó Wodianerek családi kapitalizmusa	89
Pogány Ágnes: Egy csődeset utóélete. A Molinum Malomipari Rt. megalakulása ...	107

TÁRSADALOMTÖRTÉNET

Magos Gergely: Az Apostol gyógyszertár története (1893–1950)	125
Papp Barbara: Érettségiző lányok továbbtanulási tervei a Horthy-korszakban.....	147
Balogh-Ebner Márton: Lakások magántulajdonban Budán, 1945 után	161

ÉLMÉNYTÖRTÉNET

Bolgar Dániel: A beilleszkedéstől a térfoglalásig. A zsidókérdés-vita történetének vázlata	187
Bodovics Éva: „Egész pályám oda van és máshoz fogni nem tudok”. A miskolci kereskedők és iparosok helyzete az 1878. évi árvíz után – adalék a történeti katasztrófák gazdasági vizsgálatához	203
Detre Katalin: Az egyéni és a kollektív autonómiatörekvések szerepe a magyar mozdulatművészetben.	225
Kulcsár Beáta: Impériumváltás-élmények reprezentációi naplókban és visszaemlékezésekben	251

Szerzőink	275
-----------------	-----

A NYOMDÁSZ, KÖNYVES ÉS LAPKIADÓ WODIANEREK CSALÁDI KAPITALIZMUSA¹

SOMORJAI SZABOLCS

1923. szeptember 6-án jegyezték be a *Wodianer F. és Fiai Grafikai Intézet és Kiadóvállalat Részvénytársaságot*, és ugyanakkor törölték a jogelőd *Wodianer F. és Fiai Könyvnyomdai Műintézetet*. A fél hónappal korábban, augusztus 18-án elindított bejegyzés során új tulajdonos nevét írták be a lajstromba, akik mindhárman a Vilma királyné út (ma Városligeti fasor) 45. szám alatti lakosok voltak: özv. Wodianer Hugóné, szül. Hirschler Mariska, vásárhelyi Wodianer Zsuzsanna és vásárhelyi Wodianer Lídia.

1. kép: A Wodianer F. és Fiai Könyvnyomdai Műintézet pecsétje

Forrás: BFL VII.2.e 17914.

A cégjegyzés közvetlen előzménye volt, hogy 1920. december 20-án Budapesten elhunyt Wodianer Hugó, az 1850-es évek óta működő Wodianer nyomdai és lapkiadó üzlet tulajdonosa és vezetője. A patinás cég ekkor már majdnem 80 éves múltta tekintett vissza, a cégalapító és -birtokos családnak

¹ A tanulmány a MTA–BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport támogatásával készült.

pedig három nemzedéke tette le a névjegyét a magyarországi nyomdász- és sajtótörténetben.

Halmos Károly egy egész könyvet szentelt a családi kapitalizmusnak a történeti Baumgartenek és a fiktív Hagenströmök famíliájának és vállalkozásainak összevetése során.² A kötet egyik célja a nemzedékeken túlnyúló siker vizsgálata volt. Jelen tanulmány ehhez a kérdéshez kapcsolódik, de a családi kapitalizmussal jóval szűkebb szempontok alapján, csak a Wodianer família vállalatainak öröklődésén keresztül foglalkozik. Ettől a kérdéstől nem elválasztható a Wodianer-féle cégek története, ezért a tanulmány másik célja ennek felvázolása.

A hagyatéék

Az 1868-ban született Hugó halála váratlanul érte a családtagokat és a munkatársakat: a halálát okozó vakbélgyulladás alig néhány nap alatt végzett vele.³ Minden bizonnyal ez volt az oka annak, hogy nem jutott ideje végrendekezni.⁴ Testamentum hiányában két tárgyaláson döntöttek a vagyon sorsáról, 1921. április 27-én és 1921. június 20-án. Ezek során számba vették az elhunyt ingó és ingatlan értékeit, koronásítva azokat.⁵ (1. táblázat)

Az ingatlanok adták a vagyon nagyobb részét: Hugó után maradt egy pesti ingatlan teljes tulajdona, 800 000 korona⁶ értékben (az épület a Sarkantyús utca 3. szám alatt állt, amit 1921-től Dalmady Győző, 1953-tól pedig Vitkovics Mihály utcára nevezték át), és egy másik ingatlan fele (Vilma királyné út 45.), amit 1 300 000 koronára becsültek fel.⁷

Az ingóságok egy része a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál lombard letétben, zálogosított értékpapírok formájában volt elhelyezve, összesen 521 386,25 korona értékben. A hivatkozott (de nem fellelt) leltár 134. pontja

² Halmos 2008.

³ *Kis Ujság*, 1920. december 21., 3; BFL XXXIII.1.a 2188. kötet, 365., 2186. folyószám. (Köszönöm Koloh Gábornak, hogy felhívta a figyelmemet az anyakönyvi bejegyzésre.)
Hugó sírja a Kerepesi temetőben ma is áll, parcellaszáma: 11/1–1–3.

⁴ Hugóval ellentétben édesapjának, a 79 évesen elhunyt Fülöpnek volt ideje gondoskodni a végrendeletéről: BFL VII.2.e Cg. 17914. 11/55. Hagyatékatadó végzés, 1899.

⁵ A hagyatéki anyagot a hozzákapcsolódó igazolásokkal és iratokkal lásd: BFL VII.2.e Cg. 17914.

⁶ A hagyatékban szereplő összegek a háborút követő hiperinfláció hatását mutatják, 1921 decemberére az 1914-es árakhoz képest átlagosan kb. nyolcvanszorosára drágultak a termékek, de az év tavaszán ennél még jobb volt a helyzet (Danyi 2020).

⁷ A Vilma királynő 45. szám alatt Hugó építtette fel a család fénykorának társadalmi helyzetét reprezentáló lakóhelyét. A többszintes szecessziós villa a Németországban tanult, a fasorban több más épületet is jegyző Vidor Emil tervei alapján 1907-ben épült. Az első világháború idején Hugó „minitakórháznak” alakíttatta át (*Kis Ujság*, 1920. december 21., 3), 1944-ben csillagos házat csináltak belőle, jelenleg pedig a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Titkárságának rezidenciája.

alatt szerepelt a megmaradt készpénz, aminek a felerésze 124 000 korona volt – a másik fele közszerzeményként az özvegynek járt.⁸

Ugyanígy, tehát a közszerzeményi megosztást követően különböző üzleti követelések szerepeltek, amelyek (csak az értékek felét számolva) 150 000 koronára rúgtak. Mindezeken túl, már rovaton kívül, felírtak még egy 200 000 koronás, az örökösök javára szóló, a Hungária Biztosító Részvénytársaságnál megkötött életbiztosítást.

A különböző ingóságok egy részét teljes egészében megkapták az örökösök, ez 30 590 korona⁹ értékre rúgott, míg a közszerzeményi státus alapján megfelezett ingóságok értékének összege 67 050 korona volt. Hasonlóan közszerzeménynek minősültek a cég üzleti berendezései, különböző gépei és felszerelései, továbbá a papír és a „vegyes” anyagkészlet is, 309 000 korona értékben. Végeredményben az ún. cselekvő állapotra mindösszesen 3 383 026,25 koronát számoltak.

A szenvedő állapotnak nevezett tartozások oldalán 1 647 801 korona állt, természetesen ez is csak a teljes tartozik rubrika fele volt, hiszen a közszerzemény alapján az özvegy ebből is részesedést kellett vállaljon.

Cselekvő állapot		Közszerzeményi levonása után	Közszerzeményivel együtt
Ingatlan	Sarkantyús u. 3.	800 000	800 000
	Vilma királyné út 45. (fele rész)	1 300 000	1 300 000
Készpénz, követelések	Értékpapírok	521 386	1 042 772
	Készpénz	124 000	248 000
	Üzleti követelések	150 000	300 000
Ingóságok	Ingók	30 590	30 590
	Ingók (amikből a közszerzeményt levonták)	67 050	134 100
	Gépek, felszerelések	390 000	780 000

⁸ A hagyatékokban és leltárakban feltalált készpénz megléte és mennyisége nem jelenti feltétlenül a valós helyzet leképezését, mert az elhunyt halála után az örökösök a könnyen hozzáférhető és nyom nélkül kiemelhető vagyonelemeket különösebb következmények nélkül megszerezhették. Leginkább természetesen azon örökösök, akik ezekhez a tételekhez könnyen hozzájuthattak, minek következtében más családtagok, akik szintén aspiráltak a teljes vagyomból nekik járó részesedésre, hoppon maradhattak. Csődök esetében sem kerültek leltárba, bár ott ennek nagyon egyértelmű finansziális oka is volt: a fizetésektelen állapot és a könnyen likvidd tehető értékek kizárják egymást (Halmos 2017: 202).

⁹ Az iraton nehezen olvasható ki a szám, de összeadva a többi számot és az összeget kivonva az összesítés megadott eredményéből, kiszámítható a pontos érték.

Cselekvő állapot		Közszerzeményi levonása után	Közszerzeményivel együtt
Összesen		3 383 026	4 635 462
Rovaton kívül	Életbiztosítás	200 000	
Szenvedő állapot	Hagyatéki terhek és tartozások	1 647 801	3 295 602

1. táblázat: A hagyatékban szereplő ingatlanok és ingóságok értéke (korona)

Forrás: BFL VII.2.e 17914.

A két összeg, tehát a cselekvő és a szenvedő különbsége 1 735 225,25 korona, ezzel az értékkel számolhattak az örökösök, akikről röviden már esett szó. Az 1878-as születésű özvegy, Wodianer Hugóné, született Hirschler Mária Valéria 1897 októberében házasodott össze Hugóval. Két gyermekük született: Zsuzsanna és Lídia. Apjuk halálakor mindketten kiskorúak voltak, de Zsuzsannát az árvaszék határozata alapján nagykorúsították¹⁰, míg Lídia gyámjaként édesanyját nevezték meg¹¹.

Mindhármuk neve mellett szerepelt a foglalkozásuk is, egészen pontosan az a meghatározás, amit ők adtak meg magukról: Wodianer Hugóné nagyiparos, Zsuzsanna „tanár neje” (férje Zsolt Nándor volt) és Lídia „nagykorúsított hajadon magánzó”. A két lánygyermek között tehát fele-fele arányban oszlott meg a hagyaték, de ahogy fentebb láttuk, a hagyatékot az özvegyi jog is terhelte, továbbá szükséges volt telekkönyvileg is biztosítani. A közkereseti társasággá átalakuló céget kizárólag özvegy vásárhelyi Wodianer Hugóné képviselhette és jegyezhet (innen eredhet a foglalkozásánál szereplő nagyiparos megnevezés), és az osztályegyezség értelmében a cég birtokosa $\frac{2}{4}$ részben az özvegy volt, $\frac{1}{4}$ – $\frac{1}{4}$ részben pedig Zsuzsanna és Lídia. Ezzel az aktussal (és a cég hirdetési díj leszurkolásával) az addigi egyéni firmából társas lett, nem túl sokkal azután, hogy a három új, cégjegyzésre jogosult személy 1923. január 5-én kiállított együttes iparigazolványán megszáradt a tinta.

1921. július 8-án született egy harmadik végzés is, ami a konkrét intézkedéseket tárgyalta, pontosabban azon különböző hitelintézetek és biztosítók (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Hungária Biztosító) megkeresését, amelyekkel az elhunyt üzleti kapcsolatban állt, abból a célból, hogy a hagyatékka kapcsolatos döntésekről tájékoztassák őket. Időközben a Magyar Kir. Központi Díj- és Illetékkiszabási Hivatal is meghatározta az örökösödési eljárás

¹⁰ Budapest Árvaszékének 1049/3/1921 sz. vég határozata alapján.

¹¹ Eseti gondnokot is kapott, dr. Frivaldszky Sándort (I. kerület, Fehérvári út 19/b), illetve egy kitél előírta, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban őrzött, lombard hitellel megterhelt értékpapírokból a kölcsön lejártá után a kiskorú Lídiát illető részt a főváros gyámpénztárának kell átadni.

díját, a közjegyző költségeit 18 608 koronában szabva meg, amely összeget a család, minden bizonnyal az özvegy, ki is fizette.

A fenti örökség bár impozánsnak tűnik, minden bizonnyal korántsem volt olyan jelentős, mint ha mondjuk tíz évvel korábban került volna sor az állapotfelmérésre.¹² A közeli múlt politikai eseményei és változásai nem múltak el nyomtalanul a vállalat életében sem, ahogy erre hangsúlyosan utaltak is a hagyatéki kivonat Egyezség fejezetében:

„Tekintettel arra, hogy a proletárdiktatúra idejében az üzletet kommunizálták és oly károkat okoztak, hogy e miatt az értékpapírokat 800 000 koronát meghaladó lombard kölcsönrel kellett megterhelni és tekintettel arra, hogy ezért az üzleti forgó tőke kiegészítése végett az életbiztosítási összegre is szükség van a jelen osztály I. Rész 6 tétel alatti életbiztosítási összegnek egészen való felvételére az örökösök W. Hugónét feljogosítják.”¹³

És ez csak a múlt: a hagyatéki tárgyaláskor még hozzávetőleges elképzelésük sem lehetett arról, hogy a megváltozott országhatárok vajon milyen mértékben fogják érinteni a Hugótól megöröklött cég piacait és lehetőségeit. Mert a hagyatéki vagyonelemeinek, az ingó és ingatlan örökség fundamentumát az a könyvkereskedő és nyomdai vállalkozás jelentette, amelynek tulajdonosai sorában a vérszerinti örökösök immáron a harmadik nemzedéket képviselték.

Az alapító atya

A hagyatéki eljárás kapcsán megismert Wodianer Hugó regényes életrajzú édesapja, a család első nyomdász vállalkozója, Fülöp 1820-ban született Hódmezővásárhelyen, Wodianer József és Johanna gyermekeként.¹⁴ Szülővárosa iskoláinak elvégzését követően egyik rokona pesti vállalatánál, majd annak gyomai birtokán dolgozott. A nyomdászatot Beimel József pesti műhelyében sajátította el, 1846-ban szabadult fel az inaskodásból. Állítólag Petőfi Sándor 1847-ben kiadott kötetének megjelentetésében is közreműködött,¹⁵ dolgo-

¹² A pontos vagyoni állapotokat felmérni azonban bajos lenne, ráadásul a magánvagyon egy része minden bizonnyal a cég számláiban lenne fellelhető. Lásd: Kövér 2002: 173.

¹³ BFL VII.2.e Cg. 17914.

¹⁴ Ez a Wodianer család tehát nem azonos a szegedi kaprióriai Wodianerek, Wodianer Sámuel és Wodianer Mór családjával, amelynek tagjai terménykereskedelemmel alapozták meg a vagyonukat (Bácskai 1989: 153–169; Silberstein 1943).

¹⁵ Firtinger Károly szerint ez az Emich Gusztáv kiadásában, Kozma Vazul nyomdájában készült Petőfi összkiadás volt (Firtinger 1900: 58).

zott Pozsonyban az országgyűlési naplókon, majd Bécsbe került, az 1848-as márciusi napokban pedig már a pesti Egyetemi Nyomdában tevékenykedett. 1848 telén a nyomdával együtt ő is követte a kormányt Debrecenbe, sőt Kosuth Lajossal való jó kapcsolata miatt hamarosan a Pesti Hírlap nyomdai igazgatója is ő lett. Úgy fest, nemcsak a betűszekrény és a nyomdagép mellett állt helyt, hanem a csatatéren is,¹⁶ ugyanis 1849. augusztus 5-én a szőregi csatában megsebesült, és talán ennek volt köszönhető, hogy a fegyverletételt követően nem sorozták be azonnal az osztrák hadseregbe (de nem csak a besorozást úszta meg, egyéb retorzióról sem tudni).¹⁷

Miután a nyomdát a szokásoknak megfelelően a Marosba süllyesztette, szülővárosába tért vissza, és 1852-ben ott próbált nyomdát alapítani, sikertelenül. Talán az elutasítás miatt, talán más okokból is, de ezt követően külföldi tanulmányútra indult. Néhány évnyi német területen végzett munka után hazatért, és 1856-ban megint megpróbálkozott a nyomdaalapítással, ezúttal Pesten és immáron sikerrel.¹⁸ Innentől kezdve nem volt megállás, a nyomdászatot fokozatosan kiadvállalattá fejlesztette, és a hetvenes években meghozta a vállalkozás történetének talán legfontosabb és legnagyobb horderejű döntését: bevásárolta cégét a tankönyvkiadásba.

A német származású Lampel Róbert Pesten kezdte karrierjét az 1840-es években könyvkereskedői alkalmazottként, de 1850-ben Leyrer Józseffel társult, hogy aztán 1853-tól már önállóan vigye tovább a céget. A kiegyezés-kor felismerte az átalakuló oktatáspolitikában rejlő nagy üzleti lehetőséget,¹⁹ ezért tankönyvekre, illetve ifjúsági kiadványokra specializálódott. Számítása bevált, annál is inkább, mert remekül menedzselte a kiadásait, pl. tiszteletpéldányokat küldött a döntéshozóknak, kedvezményekkel kínálta köteteit, és a hirdetések is alaposan kidolgozta.²⁰ A cég prosperált, de Lampel 1874-ben meghalt, és ekkor lépett színre Wodianer Fülöp, aki megragadta a kínálókozó lehetőséget: az örökösöktől, Lampel özvegyétől (Galli Johannától) és kiskorú gyermekeitől (Mária, Hugó, Vilmos és Johanna) megvásárolta a céget.²¹ 1876-ban a Váci utca 12. szám alatti boltot már *Lampel R. Könyvkereske-*

¹⁶ Akadtak más alapító atyák is, akik fegyvert ragadtak a háború alatt. Lásd: Sebők 2004. (A kiegészítést köszönöm Kulcsár Beátának.)

¹⁷ Firtinger 1900: 99.

¹⁸ Novák 1927–1929: 280.

¹⁹ 1867 után a tankönyvkiadást piaci alapokra helyezték, ami az egyre gyarapodó számú iskolával és azok változatos típusú könyvigényeivel együtt felpezsdítette a piacot. Habár a tankönyveket engedélyeztetni kellett, de az Országos Köznevelési Tanács csak nagyon kevés esetben utasított el egy-egy munkát. Ezen a tankönyvpiacon találta meg a számítását Lampel Róbert is, de idővel a kisebb vállalkozásokat felvásárolta és beolvastotta néhány nagyobb kiadó, mint például az Athenaeum, a Franklin, a Révai, mint ahogy tette azt a Wodianer is a Lampellel. Az oktatáspolitikát, a tankönyvek és a kiadók kapcsolatához. Lásd: Pogány 2014.

²⁰ Pogány 2014: 57.

²¹ BFL VII.2.e Cg. 1876/1769. Árvaszék és Erklärung, 1876. május 17.

dés *Vodianer F.* név alatt működtette tovább, amely elnevezésben az eredeti cégnévhez utótagként kapcsolták hozzá az új tulajdonos nevét.²² Az üzlet továbbra is jól ment, 1896-ban a cég katalógusa 1495 saját kiadványt sorolt fel, köztük 300 tankönyvet, 180 pedagógiai szakkönyvet és 120 ifjúsági kötetet.²³

Számos definíció adható arra, hogy mi is egy cég, de a legáltalánosabb, a Ronald Coase által meghatározott szerint különböző felek közti szerződést testesít meg, amelynek célja, hogy a tranzakciós költségeket csökkentse a termelés és értékesítés során, vagyis röviden a cégek megkönnyítik a csere lebonyolítását.²⁴ Az akvizícióval Wodianer szándéka az lehetett, hogy összekapcsolja a nyomdát és a biztos piacot jelentő tankönyvkiadást, bízva abban, hogy a termelési lánc lerövidítésével jelentősen csökkenteni tudja mind a transzformációs-termelési,²⁵ mind a tranzakciós költségeit. Sőt, nem állt le ezen a ponton, a nyomdának további lehetőségeket keresett, ami arra utalt, hogy a vállalatnak még ezek után is maradt lekötetlen kapacitása. Ezért a nyomdászaton és könyvkiadáson túl Wodianer a lapkiadás felé is nyitott. Ő adta ki a *Magyarországot* (1861-ben, és amikor 1862-ben a lapot betiltották, egy hónapra börtönt, valamint 2000 forint pénzbírságot kapott²⁶), a *Magyar Újságot* (1867), a *Közvéleményt* (1877), valamint a *Budapestet* (1877), amely először kapott engedélyt utcai árusításra, és amelyben megjelentek az első apróhirdetések,²⁷ és megszerezte a *Mátyás Diákot* is (1890-ben lett a tulajdonosa). Az ő lapja volt a *Kis Újság* (1887)²⁸, amit kifejezetten politikai bulvárlapnak szánt, és ugyan 1890-ben 15 000 példányával nem számított túlzottan jelentősnek, de a 20. század első évtizedében már 150–180 000 példányban adták ki.²⁹ Idővel tehát az olcsó, illusztrált, ún. néplapokra specializálódott, szellemiségében és irányultságában azonban végig a függetlenségi oldal felé húzott.³⁰ Ennek ellenére munkásságának nagy elismerését jelenthette, hogy 1897-ben Ferenc József magyar nemességet és vele a vásárhelyi előnevet adományozta neki érdemeiért.³¹ A címereslevél kiérdeklése mellett minden bizonnyal az is elégedettséggel tölthette el, hogy stabil tagként szere-

²² BFL VII.2.e Cg. 1876/1769. Iparjegy, 1876.

²³ Pogány 2014: 58.

²⁴ Coase 1988: 7.

²⁵ Vagyis a cégen belül keletkező költségeket (North 2010: 108).

²⁶ Szabolcsi 1985: 633.

²⁷ És amely lap miatt sajtóvétség vádjával 1878-ban megint börtönbe került hat napra (Somorjai 2015).

²⁸ A lapot nem ő, hanem József nevű fia alapította a párizsi *Petit Journal* mintájára (*Emléklapok* 1892).

²⁹ Buzinkay 1993: 98.

³⁰ Ennek hátterében nem csak az 1848-as érzelmei játszhattak szerepet, hanem akár az olvasóközönségének való megfelelni szándékozás is, azaz a minél nagyobb piac elérése. (A kiegészítést köszönöm Halmos Károlynak.)

³¹ Az ekkor kapott címer „[k]ék pajzsfővel ellátott pajzs ezüst mezejében két kar felfelé álló égő fáklát tart, füstje alatt 2–2 vörös liliom; a pajzsfőben 2 arany csillag; sisakdísz: mellső lábaiban nyitott könyvet tartó növekvő arany griff; takaró: vörös-ezüst, kék-arany” (Kempelen 1932: 11, 133).

pelt Budapest legnagyobb adózóinak listáján.³² Fülöp (hiperinflációval még nem terhelt) vagyona a halála után lefolytatott hagyatéki eljárás szerint ingóságokban 2360, követelésekben 265 466, ingatlanokban 275 063 koronára rúgott, bár az is igaz, hogy az összesen 542 889 koronás cselekvő állapottal szemben 518 200 koronányi passzívum miatt a tiszta hagyaték, amit elosztottak az örökösök között, 18 583 koronát tett ki.³³ De persze az igazi érték maga a vállalkozás volt.

A három fivér

Tíz évvel a Lampel-féle könyvkereskedés megvásárlása után, 1886-ban Wodianer megváltoztatta cége nevét,³⁴ az utótag rész kiegészült egy új elemmel, és immáron *Lampel R. Könyvkereskedés Wodianer F. és fiai* lett a pontos megnevezés, utalva arra, hogyan módosult a cégtulajdonlás és vele a cég felépítése is. Amikor tehát 1923-ban Hugó özvegye és leányai az egyéni céget társas céggé alakították át, a családi vállalkozás történetében már egy kitaposott utat követtek.

Az 1886-os régi-új cég társtagjai a következők voltak: Wodianer Fülöp, Wodianer Artúr és Wodianer József budapesti könyvkereskedők. Az alapító atya Fülöpnek három felnőttkort megért fia született, sorrendben Artúr 1860-ban (a születési jegyzékének kivonata szerint Ártúr³⁵), József (1862) és Hugó. Utóbbi 1868-ban jött világra, ezért 1886-ban kiskorú volt, de 1894-ben már betöltötte a szükséges életévét és ő is társtag lett. A társtagok száma azonban a belépésével nem változott meg, ugyanis két évvel korábban a közezső fiú, József elhunyt, így a cég nevében a „fiai” továbbra is csak két fiúra vonatkozott.

A társulat képviseletére a társtagok egyformán voltak jogosultak, a nagykorú férfi családtagok között osztották meg a tulajdonlást, vagyis a családi cég ekkor még egyben maradt, felosztásról vagy szétválásról nem volt szó.

A címer motívumaiból alakították ki Hugó vállalatának a pecsétjét is, némi módosítással: a nevet és a székhely címét tartalmazó köriraton belüli pajzson összefonódó W és két F betű, illetve egy matricát és patricát összenyomó griff látható.

³² Vörös 1979: 112–113.

³³ BFL VII.2.e Cg. 17914. 11/55. Hagyatékatadó végzés, 1899.

³⁴ Utólag akár szórakoztatónak is tarthatjuk, az érintettek számára azonban inkább bosszantó lehetett, hogy a cégtulajdonlás és -vezetés kibővülésével a cégbíráson az egyéni cégek közül át kellett sorolni a társas cégek közé a családi firmát, ez azonban nem ment könnyen. Az új néven nem, csak a régi elnevezés alatt lehetett az átvezetést végrehajtani, és csak már mint társas céget átnevezni, valamint problémát jelentett, hogy a cég nevében egy olyan személy neve is szerepel (Lampel), aki nem társtag (BFL VII.2.e. 1876/1769. Végzés, 1886. június 30).

³⁵ BFL VII.2.e Cg. 1876/1769. A Pesti Izraelita Hitközség születési jegyzékének kivonata, 1886.

Mindkettő a *Wodianer és Fiai* társas cégen belül működött,³⁶ és egyértelműen elkülönülő üzletágat képviseltek: az egyik volt a nyomda, a Wodianer F. és Fiai nyomdai vállalkozás, a másik a Lampel R. Könyvkereskedése Wodianer F. és Fiai név alatt futó könyvüzlet.³⁷ A fiúk mindkettőben egyforma részesedéssel benne voltak,³⁸ legalábbis papíron – ugyanakkor valószínű, hogy a háttérben létezett valamiféle megosztás.³⁹ Az üzletágaknak még a székhelyei is elkülönültek: a nyomdavállalkozás kezdetől a Sarkantyús utca 3. szám alatt működött, és ez volt a székhelye a *Budapest* és a *Kis Ujság* lapoknak is, utóbb pedig ez lett a társas cég székhelye. Az Andrássy út 21. szám alá pedig a megvásárolt tankönyvkiadó volt bejegyezve, ugyanoda, ahova már Lampel idejében is.

A felsorolt tulajdonolt ingatlanokon túl azonban a Wodianer firma több más helyiséget csak bérelt, amelyek a 19–20. fordulóján a következők voltak: 1. Nagy János u. 5., ami 1899-ben még saját házként szerepelt, de később már 1000–1200 koronáért bérelték; 2. Dob u. 10., amit 560 koronáért; 3. Eötvös u. 46., amit 500 koronáért; 4. Bajnok u. amit 320 koronáért; és 5. Bajza u. 28., amit 300 koronáért vettek ki.⁴⁰ A Nagy János utcában lakott Artúr, a Lampel-féle tankönyvkiadó üzletág feje, a többi helyszín feltehetően raktárként szolgált, és ha valóban így volt, akkor ezek voltak a „termelt készletek uralmának” a biztosítói.⁴¹ A felsorolt címek mind a Terézvárosban és Erzsébetvárosban találhatók, és ha a képzeletbeli térképen elhelyezzük a két céges székhelyet is, akkor a Lipótváros bevonásával kirajzolódik az a kör, amely a Wodianer cégbirodalmat földrajzilag meghatározta.

A cég egysége Wodianer Fülöp 1899-ben bekövetkezett halála után változott meg, amikor két, életben maradt fia megörökölte a családi vagyont. Az addig egységes, legalábbis a tulajdonlás szintjén mindenképpen egységes cégekortól kétfelé szakadt.

Legidősebb fia, Artúr vezette tovább a Lampel-féle üzletágat, de a század elején a Franklin kiadóval folytatott konkurenciaharca⁴² végül azzal zárult, hogy Artúr 1904-ben felajánlotta megvételre vállalatát a Franklinnak, az pedig élt is a lehetőséggel, s egy tőkeemeléssel egybekötve 1 650 000 koronáért

³⁶ BFL VII.2.e Társas cégjegyzék VII. 293, VIII. 112.

³⁷ BFL VII.2.e Cg. 1876/1769. 1902. március 15.

³⁸ BFL VII.2.e Cg. 1876/1769. 1894. január. 9.

³⁹ A 30 évesen elhunyt „Józsi” emlékére *Emléklapok* címmel egy összeállítást készítettett a család. A nekrológot megíró Gracza György szerint Fülöp Józsefre bízta a nyomda és a lapkiadás vezetését (*Emléklapok* 1892).

⁴⁰ OSZK KT Fond 4. /757. Adóösszeírási ívek 1899–1903.

⁴¹ Ifj. Leopold Lajos szövegének inspirációjára használja Halmos Károly a termelt készletek uralma technicust mint a kapitalizmus egyik definícióját (Leopold 1917: 97; Halmos 2008: 13).

⁴² A Révai–Franklin per 1912.

megszerezte a céget.⁴³ Ahogyan annak idején Wodianerek sem olvastották be Lampel könyvkereskedését, a Franklin sem látta értelmét, hogy a bejárattott brandet megszüntesse: csupán a könyvkiadó részleget kebelezte be, és továbbra is számos kiadványt adott ki *Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai)* név alatt. 1904-ben, a vásárlást követően részvénytársasággá formálták át a céget, így született meg a *Lampel R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) Részvénytársaság*, 100 000 koronás alaptőkével, amit bemutatóra szóló 100 darab 1000 koronás részvényekből gyűjtöttek össze. Az 1906-os mérlegbe-számoló alapján 280 958 koronát forgalmaztak, szolid 1742 koronás bevallott nyereséggel, jelentős kintlévőséggel (mármint a többi tételhez viszonyítva), az adósok összesen 277 455 koronával – ezzel szemben a cég mérlegében 179 216 saját adósság állt. Jutott a bevételből osztalékra is, többnyire 50 koronát fizettek.⁴⁴ Hogy az eladás-vásárlás után sem szűnt meg a Wodianerek befolyása, arra az utal, hogy a Franklin igazgatóságába Wodianer Artúr is bekerült, 10 darab saját részvény tulajdonosaként.⁴⁵ Ez azonban már csak vigaszdíj lehetett, Artúr jó esetben is csak egy volt az üzletmenet sorsáról döntő részvényesek és irányítók között, a cég ezen fele tehát végérvényesen elveszett a Wodianerek családi kapitalizmusa számára.⁴⁶

A szakirodalomban lehet róla olvasni, hogy 1934-ig fennmaradt a cég⁴⁷, de ez csak részben igaz, mert a Lampel R. könyvkereskedés (Wodianer és Fiai) részvénytársaság hamarabb véget ért: az 1920-as évek elején már látszott, hogy valami megváltozott. 1920–21-ben a könyvkészlet jóval nagyobb értékben szerepelt a mérlegben, mint korábban, vagyis nagyobb mennyiség maradt a nyakukon, a cég kintlévősége és adóssága pedig gyakorlatilag majdnem megegyezett (1 277 153 és 1 263 739). Ugyan még fel tudtak mutatni nyereséget is, de az előbbieken alapján ez már kevésbé lehetett meggyőző, mint a korábbi években, 1926. május 15-én megkezdődött a cég felszámolása. Ezt Artúr már nem érte meg, mert 1921. március 3-án, alig néhány hónappal Hugó után ő is elhunyt.

A másik üzletág, Fülöp eredeti vállalkozása, amelyik a nyomdát és a lapkiadást bonyolította, Hugónak, a harmadik fiúnak a birtokába került, és ő is

⁴³ Pogány 2014: 58. A felvásárlást bejelentő közgyűlés dátumaként több újság is 1904. március 26-t adta meg. Lásd például: *Pesti Hírlap*, 1904. március 27., 16.

⁴⁴ A részvénytársaságra vonatkozó információkhoz lásd a *Mihók-féle Magyar Compasst és a Nagy Magyar Compasst*, 1904–1927.

⁴⁵ BFL VII.2.e Cg. 2212. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1905. november 29.

⁴⁶ A *Kis Újság* nekrológja szerint Artúr 1910 körül vonult vissza teljesen az üzleti életből (*Kis Újság*, 1921. március 5., 2).

⁴⁷ Mészáros 1997: 149.

vezette egészen 1920-ban bekövetkezett haláláig.⁴⁸ Ezt a céget örökölte meg felesége és két gyermekük.

2. kép: A Lampel R. Könyvkereskedés (Wodianer F. és Fiai) Részvénytársaság pecsétje
Forrás: BFL VII.2.e Cg. 2212.

Özvegy és két leánya

Különböző cégek integrációja kapcsán rendre felmerül, hogy hol lehet az összeolvadás maximum mértéke, milyen szintig érdemes koncentrálni az erőforrásokat.⁴⁹ Ugyanennek a kérdésnek az inverze is megfogalmazható, ha a másik oldalról, vagyis ha a szétválás felől közelítjük meg a problémát. A Wodianer cég két részre bontása vajon azért történt meg, mert a szeparáció elősegítette a specializációt, csökkentette a vállalaton belüli hierarchiát, ezáltal mérhető piaci előnyöket is jelentett? Ezzel együtt azt is feltételeznénk, hogy a Fülöp idejében lezajlott integrációkkal túlságosan nagyot markolt a családfő. Vagy pedig azért szeparálódtak – hasonlóan ahhoz, amikor egy földbirtokos halála után uradalmát felosztották gyermekei között, és ezzel

⁴⁸ Hugónak egyébiránt volt még egy cége: 1908-ban kérte bejegyeztetni az abban az évben, január 1-én létrejött *Wodianer F. és Fiai, Magyar Királyi Államvasutak Hirdetési Vállalatát*, amit 1918 őszén megszüntettek (BFL VII.2.e Cg. 7985).

⁴⁹ Holmstrom–Tirole 1987: 5–7.

óhatatlanul megindult a családi birtok felaprózódása –, mert Fülöp szerette volna, ha mind a két fia részesül a családi birodalomból és mind a ketten bent maradnak az üzletben, és ebben az esetben inkább az érzelmek, semmint a piaci szempontok játszottak szerepet a felosztásban. Annyi bizonyos, hogy a szétválás után a két, valamikor egy családi cég részét képező üzletág más-más úton haladt tovább, és a Hugó-féle önálló cég pedig önmagában is jövedelmezőnek és prosperálónak bizonyult.

Vajon milyen terv volt arra nézvést, hogy a fiúörökös nélküli Hugó kire fogja hagyni a céget? Volt bármilyen elképzelése erről? A lányok házassága nem segít a válaszadásban: Zsuzsanna egy tanárhoz ment feleségül, Lídia esetében pedig ez még nem volt szempont, hiszen kiskorú volt.

Könnyen lehet tehát, hogy a tulajdonos semmit sem tervezett el. Ebben az esetben nem beszélhetünk tudatos döntésről, vagyis a család nőtagjai nem egy kidolgozott és átgondolt stratégia alapján örökölhették meg a tulajdonjogokat és a döntési jogkört, hanem pusztán az előző tulajdonos korai halála miatt kényszerültek átvenni a feladatokat. Azonban 1923-ban akár úgy is háttározhattak volna, hogy eladják az örökséget, mégis a folytatást választották; ez pedig már az ő saját döntésük volt.

Az eddigieken túl a bizonytalanságra utal az is, hogy a hagyaték önmagában nem lehetett elég a folytatáshoz (az ingatlanokon még jelzálog is volt⁵⁰), ezért alapíthattak részvénytársaságot az örökösök. A trianoni döntés következményei miatt jelentős piacokat és ezzel jelentős bevételeket elvesztő cég nem biztos, hogy képes lett volna a hagyományos cégformában megmaradva kihúzni magát a válság „mocsarából”, a részvénytársaság viszont mentőövet jelenthetett a talpraálláshoz.

Az 1923 augusztusában elindult társaság ragaszkodott a bejáratott régi névhez, mint azt már láttuk, székhelye is a régi, a Dalmady Győző u. 3. szám alatt volt, bevallott célja-tárgya pedig a Wodianer F. és fiai nyomdai üzemének folytatása annak minden, az új cégbe az örökösök által bevitt felszerelésével és nyersanyagával.⁵¹ A folytonosságra utalt a társaság pecsétje is (3. kép), amely grafikai elemeiben megegyezett Hugó cégének pecsétjével (1. kép).

Baljós csillagzat alatt született újjá a firma, hiszen az infláció közepén tettk le az alapkövet, ehhez viszonyítva érdemes nézni a számokat: 100 millió korona volt az alaptőke (250 000 darab 400 koronás részvényben), amely 1924-re 250 millióra kúszott fel, hogy aztán az infláció elmúltá és a monetáris rendezés után 200 000 pengővé konvertálják át. 1926 végén 53 295 pengő kintlévőségük volt, míg a teher oldalon ők tartoztak 179 768 pengővel, de van kimutatható nyereségük is, 1925-ben 839 pengő, egy évre rá pedig már

⁵⁰ BFL VII.2.e Cg. 20780. Birtoklap.

⁵¹ BFL VII.2.e Cg. 20780. Alapszabályok.

15 761, sőt osztalékot is fizettek, 110–150 pengő között. És még az ingatlanokon bejegyzett jelzálogot is sikerül töröltetniük – szemmel láthatóan a részvénytársasági forma bevált.

Csak hogy a részvénytársasági forma, akárcsak a másik, Artúr által örökölt üzletág esetében, nem jelentette-e egyben a családi kapitalizmus végét? Egyáltalán nem, legalábbis kezdetben: mindhárom örökös tagja volt az igazgatóságnak, a részvények megoszlása alapján pedig egészen más szerepük lehetett, mint Artúrnak. Az 1924. június 30-i közgyűlés kimutatása szerint az özvegy 80 000, Zsuzsanna és Lídia 40-40 000 részvényt tett le, ami az akkor bemutatott 213 325 részvények 75%-a. Valójában ennél is nagyobb részvénypakettel bírtak, az alapító okirat alapján mindhárman 75-75 000 értékpapírt kaptak a 40 millió koronára becsült nyomdafelszerelésekért és az 50 millió koronára taksált Dalmady utcai ingatlanért, illetve a Wodianer kiadású lapokért (pl. *Kis Újság*), vagyis azokért a javakért, amiket a család vitt be a részvénytársaságba. A család tehát szemmel láthatóan megőrizte tulajdonát és vele befolyását is az Rt-ben. Legalábbis egy darabig: 1927-ben mindhár-muk igazgatósági tagsága és cégjegyzési jogosultsága megszűnt.⁵² Hogy miért hagyták ott az egyértelműen a befolyásuk alatt álló családi céget, arra az 1927. június 30-án tartott közgyűlés jegyzőkönyvében találhatunk kapaszkodót. 1926 folyamán Wodianer Hugónének különböző címeken két tételben összesen 126 566 906 koronát utalt ki a társaság, amelyekről utólag megállapították, hogy formailag és tartalmilag is érvénytelenek. Azonban akkor már megtörténtek a kifizetések, és a pénz követelésként került be a vállalat könyveibe. Így aztán a részvényesek elé került az ügy, ahol kiderült, hogy ezek a tételek ráadásul az igazgatósági jutalékon felül kerültek az özvegyhez (amely jutalék 1925-ben 120 millió koronát tett ki, és 1926 első hónapjaiban is 10-10 milliót). 1925-ben ráadásul annyira nem volt jó a cég anyagi helyzete, hogy még osztalékot sem tudtak fizetni, ez pedig külön is ingerelte a befektetőket. Az igazgatósági ülésen részvényeik túlsúlyának köszönhetően a család meg tudta szavazni magának a kifizetést, de a részvényesek előtt ezt már nem lehetett kimagyarázni; döntés született arról, hogy az amúgy is érvénytelen igazgatósági határozatot hatályon kívül kell helyezni.⁵³ Minden bizonnyal ez az eset és vele a részvényesek bizalmának elvesztése vezetett el oda, hogy az örökösök kiléptek a cégből. Azt nem tudni, hogy részvényeikkel és a befek-

⁵² BFL VII.2.e Cg. 20780. Cégbírósi levelezés, 1926–1927.

⁵³ BFL VII.2.e Cg. 20780. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1927. június 30. Más kérdés, hogy 1928-ban a cégbíró-ság hatályon kívül helyezte a határozatot, azzal az indoklással, hogy mivel a közgyűlés meghívó-jából hiányzott a jutalékokról szóló napirendi pont, annak ügyében nem lehetett érvényes határoza-tot hozni (BFL VII.2.e Cg. 20780. Végzés, 1928. július 27).

tetett tőkével mi történt⁵⁴, de a családi kapitalizmusnak valahol itt vége szakadt: a cég irányításába már – legalábbis közvetlenül – nem szólhattak bele.

A részvénytársaság pár évig még működött, de 1934 nyarán kényszer-egyezségi eljárást indítottak, és év végére már csak a Dalmady u. 3. maradt meg az ingatlanok közül (és a korábbi három telefonvonalból is csak egy). Novemberben csődöt jelentettek, ami ebben az esetben egyenlő volt a cég végével.

3. kép: A Wodianer F. és Fiai Grafikai Intézet és Kiadóvállalat Részvénytársaság pecsétje

Forrás: BFL VII.2.e 20780.

Összegzés

Az, hogy a Wodianer-féle cég három generáción keresztül fennmaradhatott, nyilván szerencse kérdése is. De a szerencse mellett lehet kézzelfoghatóbb magyarázatokat is találni. Egyrészt Fülöp jó érzékel választotta ki azokat az üzletágakat, amelyeket egy cégbe integrálva, eredményesen és nyereségesen lehetett újra és újra megújítani a firmát. Másrészt a kiváló üzleti érzék is kevésnek bizonyulhat, ha nem akad senki, aki a céget tovább vigye. A vállalat sorsa szorosan összefonódott a család sorsával, ami nem meglepő, hiszen épp ezen tulajdonság alapján beszélhetünk családi kapitalizmusról.

⁵⁴ Csak következtetni lehet rá, hogy mivel a cég mérlegeiben nem történik utalás egy esetleges kivásárlásra, a bevitt nyomdagépek és egyébek után összeállított részvénytáblát más úton értékesíthették. Hogy nem maradt a tulajdonukban, arra az utalhat, hogy a későbbi közgyűlési jegyzőkönyvekben a letett részvényeknél nem jelzik, hogy az örökösök-tulajdonosok nevében eljárta volna valaki.

Ennél érdekesebb, hogy a cégvezetés és -tulajdonlás miként volt képes rendre alkalmazkodni a család aktuális biológiai helyzetéhez. Ahhoz, hogy a vállalkozás folyamatosan a piacon maradhasson, szükség volt a család nyújtotta stabilitásra, vagyis a társaságot tovább vivő leszármazottakra, és szükség volt a leszármazottak rugalmasságára, az aktuális problémákra adott megfelelő válaszokra. Ha röviden és ezúttal egyben újra sorra vesszük a három generációnak az örökítésre és a cégforma megválasztására vonatkozó stratégiáját, akkor az alkalmazkodás rugalmassága talán még szembetűnőbbé válik.

Fülöp sokáig egyedül igazgatta a céget, de amikor gyermekei elég idősek lettek ahhoz, hogy bevonja őket az üzletbe, akkor nem habozott az egyéni céget társas céggé alakítani, és – ahogy József nekrológjából láttuk – valódi feladatokkal megbízni a fiúkat, kinevelve az utánpótlást. Ugyan születtek lányai is, név szerint Ilona, Irma, Matild és Jolán, de a három fiú mellett ők nem kaptak (legalábbis hivatalosan biztosan nem) szerepet a cég vezetésében. Az életben maradt két fiú elegendő volt annak a két üzletágnak a vezetésére, amiket apjuk annak idején egyedül vitt. Az is igaz, hogy a méretek közben változtak, és akár a két üzletág egyre összetettebb irányítása is megkövetelhetette, hogy megosszák a vezetést. A férfi örökösök bevonása miatt a családi cégről már az alapító atya életében lehetett tudni, hogy ha minden jól alakul, akkor ketté fog osztozni a két fiú kezén, míg a lányok készpénzt kapnak az örökségből.

A második nemzedék ezt a gyakorlatot nem tudta követni, mert mind Artúrnak, mind Hugónak kizárólag lányaik születtek. Tehát az ő örökítési stratégiájuk nem építhetett arra a hagyományos megoldásra, amit Fülöp választott, amikor kizárólag csak a fiait jelölte ki a cég vezetésére. Nem tudjuk, hogy Artúr azon döntésében, hogy eladja a családi vállalatot egy konkurens vállalatnak, mennyire játszhatott szerepet a férfi örökösök hiánya saját családjában, de a Franklin-féle felvásárlás után ő már csak egyike lehetett az igazgatósági tagoknak, ráadásul minimális formális döntési befolyással (10 részvény). Vagyis lányai a családi vállalkozásból semmit sem örökölhettek. Megoldás volt ez is, válasz a fiúörökösök hiányára, hiszen a lányok legalább a cégért kapott összeget megörökölhették, és elkerülték azon nyűgöket, amelyeket egy ekkora vállalat vezetése jelentett volna.

Hugó vonalán máshogy alakult a történet. Mivel nem volt végrendelete, a hatóságok a törvény betűje szerint jártak el, és özvegye és két lánya örökölte meg a céget. Tudatos stratégiáról itt nem beszélhetünk, de az eredmény mégis az lett, hogy a családon belül folytatódott tovább a cég története. Mert Hugó örökösei máshogy döntöttek, mint például Lampel Róbert özvegye közel fél évszázaddal korábban: felvették a kesztyűt és továbbvitték a családi vállalkozást. A harmadik generáció sem fordult tehát a tudományok vagy művészetek felé, nem szállt ki az üzletből, hanem folytatta elődei mestersé-

gét – ez is lehet egy újabb példa a Buddenbrock-effektus tarthatatlanságára.⁵⁵ Ráadásul úgy léptek erre az útra, hogy semmi nem utal rá, hogy bármelyikük készült volna a cég tulajdonlásával vagy vezetésével kapcsolatos feladatokra, ahogy nincs nyoma annak sem, hogy Hugó bevonta volna őket a munkájába – igaz, azt sem lehet kizárni, hogy a korábbi évek során a családfő révén alapos betekintést kaphattak a vállalkozás mindennapjaiba és működésébe.

Így esetük nemcsak arra példa, hogy az addig kizárólagosan maszkulin irányítást – kinevelt férfiorökök hiányában – felválthatta a női családtagok tulajdonlása és cégvezetése, hanem arra is, hogy célirányos üzleti képzés nélkül sem volt feltétlen kilátástalan a családi kapitalizmus folytatódása.

Források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.2.e Cégbírósi iratok

Cg. 1876/1769. Lampel R. Könyvkereskedés Wodianer, 1876–1904.

Cg. 2212. Lampel R. Könyvkereskedése Rt., 1904–1928.

Cg. 7985. Wodianer F. és Fiai M. Kir. Államvasutak Hirdetési Vállalata, 1910–1918.

Cg. 17914. Wodianer F. és Fiai, 1886–1923.

Cg. 20780. Wodianer F. és Fiai Grafikai Intézet és Kiadóvállalat Rt., 1923–1938.

XXXIII.1.a

Halotti anyakönyvi másodpéldány, Budapest, VII. kerület, 1920. december 21., 365. oldal, 2186.

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (OSZK KT)

Fond 4. / 757. Adóösszeírási ívek 1899–1903

A Révai-Franklin per 1912: *A Révai-Franklin per. Kézirat gyanánt.* Budapest. Emléklapok 1892: *Emléklapok. Felejthetetlen drága fiuk Wodianer József emlékének szentelik a gyászoló szülők.* Budapest.

Galánthai Nagy Sándor (szerk.): *Mihók-féle Magyar Compass, Nagy Magyar Compass.* 1904–1927.

Kis Ujság, 1899, 1920, 1921

Pesti Hirlap, 1904

⁵⁵ Halmos 2008: 30–33.

Hivatkozott irodalom

- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten.* (Mikrotörténelem) Budapest.
- Buzinkay Géza 1993: *Kis magyar sajtótörténet.* Budapest.
- Coase, R. H. 1988: The Firm, the Market and the Law. In Coase, R. H. (ed.): *The Firm, the Market and the Law.* Chicago, 1–31.
- Danyi Pál 2020: Drágulás 1914 és 1926 között. *Ártörténet.* <https://artortenet.hu/dragulas-1914-es-1926-kozott/> (Utolsó letöltés: 2021. augusztus 30.)
- Firtinger Károly 1900: *Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmúltjából.* Budapest.
- Halmos Károly 2008: *Családi kapitalizmus.* Budapest.
- Halmos Károly 2018: A váltó útja az 1869. évi csődiratok tanúsága alapján. In Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2017–2018. Hitel–Bank–Piac.* Budapest, 201–220.
- Holmstrom, Bengt R. – Tirole, Jean 1987: *The Theory of the Firm.* Cambridge (Massachusetts).
- Kempelen Béla 1932: *Magyar nemes családok.* 11. kötet. Budapest.
- Kövér György 2002: Nagy vagyonok legendáriuma. In Kövér György: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok.* Budapest, 151–173.
- Leopold Lajos, ifj. 1917: Színlelt kapitalizmus. In Leopold Lajos, ifj: *Elmélet nélkül. Gazdaságpolitikai tanulmányok.* Budapest, 93–131.
- Mészáros Ildikó 1997: Antikváriusok, ódondászok, használtkönyv-kereskedők Pesten és Budán. *Budapesti Negyed* (5.) 2–3. 145–162.
- North, Douglass C. 2010: *Intézmények, intézményi változás és gazdasági teljesítmény.* Budapest.
- Novák László 1927–1929: *A nyomdászat története.* V. kötet. Magánkiadás. Budapest.
- Pogány György 2014: A Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai) tankönyvkiadó és az oktatásügy a XIX–XX. század fordulóján. *Könyv és Nevelés* (XVI.) 4. 54–71. https://olvasas.opkm.hu/portal/felso_menusor/konyv_es_neveles/a_lampel_robert_wodianer_f_es_fiai_konyvkiado_es_az_oktatasugy_a_xixxx_szazad_fordulojan (Utolsó letöltés: 2021. augusztus 1.)
- Sebők Marcell 2004: *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából.* Budapest.
- Silberstein Adolf 1943: *Hódmezővásárhelyi zsidók.* Hódmezővásárhely.
- Somorjai Szabolcs 2015: Fogolytörzskönyv, sajtóvétség és biztosíték. *Magyar Könyvszemle* (131.) 1. 101–108.
- Szabolcsi Miklós (főszerk.) 1985: *A magyar sajtó története. II/1. 1848–1867.* Budapest.
- Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői. 1873–1917.* Budapest.